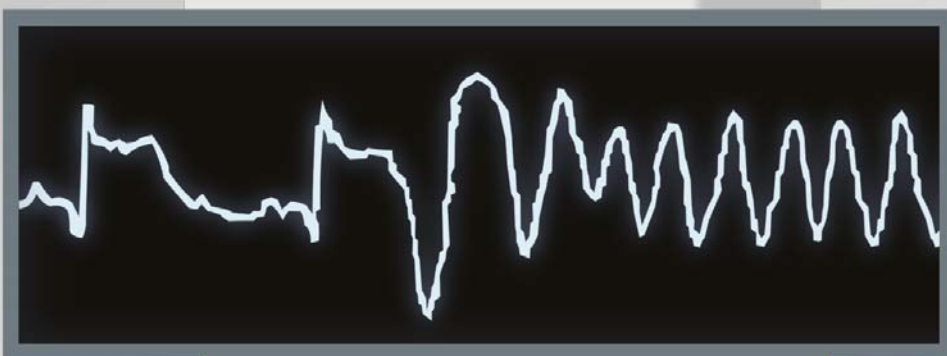

نفست ای-یران

بین دو انقلاب

دکتر محمد باقر حشمت زاده

نفث ایران

بین دو

انقلاب

نفث ایران

بین دو

القلاب

دکتر محمد باقر حشمت زاده

فهرست

نه	پیشگفتار
۱	فصل اول: نفت: ایران و جهان؛ امروز و فردا
۱	۱. اهمیت موضوع
۱	۲. نفت و ایران امروز
۳	۳. نفت و فردای ایران
۴	۴. نفت و دیروز ایران
۵	۵. نفت و جهان امروز
۵	۱,۵. ضریب همبستگی
۶	۲,۵. شدت انرژی
۷	فصل دوم: نفت، ایران و فردای جهان
۷	۱. ایران، قلب انرژی جهان
۷	۲. نفت و بازیگران آینده جهان
۱۰	۳. نفت چیست؟
۱۰	۱,۳. نفت، ماده‌ای طبیعی و معدنی
۱۱	۲,۳. نفت، کالایی صنعتی و مصرفی
۱۳	۳,۳. نفت، کالایی سیاسی و استراتژیک
۱۵	۴. اثر گذشته در آینده

۱۷	فصل سوم: امتیاز نفت داری
۱۷	۱. ماهیت و متن امتیاز نفت داری
۱۷	۲. تحلیل محتوا و حقوق امتیاز نفت داری
۱۹	۳. برخی از مفاد قرارداد داری
۲۰	۴. زمینه‌های اعطای امتیاز داری
۲۳	۵. پیامدها و نتایج قرارداد داری
۳۱	فصل چهارم: رضاشاه و نفت
۳۱	۱. پایان جنگ و مسئله نفت ایران
۳۳	۲. نفت و مبانی قدرت رضاشاه
۳۴	۳. تجدیدنظر در قرارداد داری و عقد قرارداد ۱۹۳۳
۳۵	۴. کلیات قرارداد ۱۹۳۳
۳۷	۵. نفت ایران و موازنه قدرت‌های جهان
۳۸	۶. استراتژی ژاپن و نفت
۳۸	۷. نفت و استراتژی آلمان
۳۹	۸. نفت و زمینه‌های اشغال ایران
۴۱	فصل پنجم: نفت ایران و جنگ جهانی دوم
۴۱	۱. ایرانیان و سقوط رضاشاه
۴۱	۲. آزادی و اراده ملی
۴۲	۳. نفت و گفتمان ایرانی
۴۳	۴. نفت و امتیازطلبی اشغالگران
۴۴	۵. مصدق، نفت و سیاست
۴۶	۶. موازنه منفی و استقلال ایران
۴۷	۷. نفت، نیروی سوم و امریکا
۴۷	۸. مسئله نفت شمال
۴۹	۹. جنگ جهانی دوم و نفت شمال

۵۰	۱۰. خروج اشغالگران و فرصت‌طلبی شوروی
۵۱	۱۱. توافقنامه قوام - سادچیکف
۵۲	۱۲. رد توافقنامه در مجلس
۵۵	فصل ششم: نهضت ملی شدن صنعت نفت
۵۵	۱. لایحه الحاقی گس - گلشائیان
۵۶	۲. اراده عمومی و آرمان ملی شدن نفت
۵۶	۳. نفت، مجلس و جبهه ملی
۵۷	۴. نخست‌وزیری رزم‌آرا
۵۹	۵. رد لایحه الحاقی و تصویب قانون ملی شدن نفت
۶۱	فصل هفتم: زیان‌های مادی و معنوی و دستاوردهای ملی شدن صنعت نفت
۶۱	۱. نخست‌وزیری مصدق و آموزه‌های آن
۶۲	۲. تأسیس شرکت ملی نفت و خلع ید از کمپانی انگلیسی
۶۳	۳. مخالفت‌ها و واکنش‌های انگلستان
۶۳	۴. سازمان‌های بین‌المللی و ملی شدن نفت ایران
۶۴	۵. مشکلات و زیان‌های ملی شدن نفت
۶۵	۶. قیام ۳۰ تیر و نخست‌وزیری دوباره مصدق
۶۷	۷. توسعه و تشدید اختلاف‌ها
۶۸	۸. تغییر و تشدید مواضع امریکا و انگلستان
۶۹	۹. اختلاف مقننه و مجریه؛ کاشانی و مصدق
۷۰	۱۰. تعارض مطالبات اقتصادی و سیاسی
۷۲	۱۱. همه‌پرسی و انحلال مجلس
۷۳	۱۲. کودتای ۲۸ مرداد و آموزه‌ها
۷۷	فصل هشتم: قرارداد کنسرسیوم و دیکتاتوری شاه
۷۷	۱. تجدید مذاکرات نفت
۷۸	۲. تشکیل کنسرسیوم و تقسیم منافع نفت

۷۸	۳. کلیات قرارداد ۱۹۵۴ کنسرسیوم
۷۹	۴. همگرایی با امریکا و دیکتاتوری شاه
۸۰	۵. شاه و صنعت نفت
۸۱	۶. ایران و اوپک
۸۳	۷. تجدید نظر در قرارداد کنسرسیوم در سن موریتس
۸۴	۸. بحران انرژی و انفجار درآمد
۸۶	۹. نفت، انقلاب اسلامی و سقوط شاه
۹۱	سخن پایانی

۹۵ منابع

۹۹ نمایه

پیشگفتار

در آستانهٔ قرن بیست و یکم و جهانی شدن، اطلاعات و اقتصاد متغیرهای تعیین‌کننده‌ای هستند. فرصت‌ها و چالش‌های هر کشوری در این عصر، گسترش یافته و در حد جهان شده است. در این میان، نفت و انرژی از اولویت‌های مهم در جهانی شدن و اقتصادند و مباحثی همچون تأمین و تولید نفت و انرژی به‌موقع، به‌قیمت و به‌مقداری متناسب با رشد و توسعهٔ پایدار، جایگزینی انرژی‌های پاکیزه و تجدیدپذیر، کنترل و کاهش آلودگی‌های خطرناک زیست‌محیطی، مصرف بهینهٔ نفت و سوخت‌های فسیلی آلوده‌ساز، برای صلح جهانی و معیشت آبرومندانهٔ انسانی اساسی و حیاتی هستند.

در چنین شرایطی، ایران با داشتن یک درصد از جمعیت جهان در حدود ۱۷ درصد از ذخایر گاز و ۱۰ درصد از ذخایر نفت جهان را داراست و از سوی دیگر و به صورتی کاملاً انحصاری و استثنایی، چون پلی است که دو کانون نفت و گاز اصلی جهان یعنی خلیج فارس و دریای مازندران را به هم می‌پیوندد. این مجموعه با هم حدود ۸۰ درصد نفت و بیش از ۵۰ درصد گاز جهان را داراست و **مرکز انرژی** دنیاست. پس ایران در کانون این منطقه و **به عنوان قلب انرژی جهان** است و در معادله و موازنهٔ ثروت و قدرت بین‌المللی نقش و جایگاهی خطیر دارد. با شناخت دقیق و علمی این موقعیت، ایران برای بهره‌برداری‌های اقتصادی و سیاسی فرصت‌های ارزنده‌ای دارد، و درعین حال، بازیگران بزرگ و دیگر رقبا می‌توانند برای نیل به اهداف و منافع خود به بهره‌برداری از این مزیت‌ها چشم داشته باشند و فشارها و تهدیدهایی برای ایران ایجاد کنند.

اما در بعد داخلی، ایران امروزه در حال گذران دورانی بسیار حساس است و در این میان درآمد صادرات نفت و مصرف فراورده‌های آن نقش اساسی در حیات ملی و نظام دارد. این نقش نیز با سود و زیان‌های خاص خود همراه است. از سویی داشتن منابع سرشار نفت و گاز فرصتی ارزنده برای رفاه شهروندان و توسعه ملی است؛ از سوی دیگر اقتصاد تک پایه‌ای آسیب‌زاست و مانع فعال شدن سایر توانمندی‌ها شده است و درآمد کشور و بودجه دولت به شدت به نوسان‌های بازار جهانی انرژی و قیمت‌های بین‌المللی نفت وابسته است و این وضعیت امکان ثبات در برنامه‌ریزی‌ها و امور اجرایی کلان ملی را متزلزل می‌سازد.

در ساختاری استوار برای ایران فردا توانایی‌های گوناگون انرژی همچنان اولویت دارد و باید طوری طراحی و تعبیه شود که فرصت‌ها حداکثر باشند و تهدیدها را بتوان کنترل کرد. ولی مهندسی بهینه اجتماعی به ابزار و امکانات بسیاری نیاز دارد، از جمله بررسی و تحقیق همه‌جانبه و دقیق علمی در همه ابعاد نفت. به‌ویژه که کنکاش درباره تأثیر نفت در تاریخ گذشته معنی و ضرورت می‌یابد.

با پذیرفتن این نکته که در قرن کنونی نفت و گاز همچنان از اصلی‌ترین فرصت‌ها و تهدیدهای ایران است، در متن حاضر تلاش شده است یافته‌ها و راهبردهایی در هشت فصل و به اختصار ارائه شود و در این راه گامی به پیش برداشته شود.

در فصل نخست کتاب موقعیت و اهمیت نفت در ایران و جهان در ابعاد اقتصادی و سیاسی بررسی خواهد شد. دامنه و شدت وابستگی ایران به نفت حساسیت‌برانگیز است. پس به عنوان جامعه‌ای اصیل و در عین حال نوگرا باید نگران باشیم و تعامل ایران و نفت را در محیط جهانی و چشم‌انداز آینده را در سناریوهای گوناگون بررسی و مدل‌سازی کنیم، که این کنکاش در **فصل دوم** آمده است. استدلال اقتضا می‌کند که به گذشته‌نگاهی بیفکنیم و چگونگی شکل‌گیری صنعت نفت در قرن گذشته را تشریح کنیم و نسبت به چرایی و چگونگی واگذاری امتیاز نفت به داریسی انگلیسی به دست گذشتگان آگاه شویم. در نتیجه، رویکرد این نوشته به وقایع ملی چنین است: **حال، آینده، گذشته.**

ایران‌شناسی و ایران‌سازی ایجاب می‌کند تا دولت‌ها و ملت‌ها نخست تصویر دقیقی از حال فعلی خود دست آورند، آنگاه مؤلفه‌های اثرگذار بر آینده را تا حد ممکن بشناسند

و در نهایت برای بقا و کمال ملی در آینده راهبردهایی مناسب تدوین کنند. در این چارچوب است که شناخت گذشته ضرورت می‌یابد. **تحول و توسعه**، به عنوان اهداف و ارزش‌های عصر جدید، اساساً بر آینده‌نگری مبتنی است. مدیریت زمان و اثرگذاری بر آینده از قابلیت‌های اصلی ملل و پیشرفته و قدرتمند است. در آسیب‌شناسی تاریخ‌نویسی معاصر ایران بررسی چنین است: **گذشته، گذشته، گذشته** و مطالعه تاریخ غالباً به عرصه‌ای برای مدح یا مزمت مطلق یکسویه و احساساتی وقایع، دولت‌ها و ملت‌ها تبدیل شده است.

در ابتدای قرن گذشته نمایندگان داری، با حمایت و هدایت دولت انگلیس، در حال مذاکره با رجال دربار قاجار بودند و دولتمردان ما بدون شناخت لازم و کافی از اوضاع ایران و جهان، امتیاز نفت را واگذار کردند و آینده کشور را به شکلی آسیب‌زا به منافع دولت‌های بزرگ و نظام جهانی پیوند زدند. این مطالب موضوع **فصل سوم** این کتاب است. در **فصل چهارم** نقش نفت در سقوط سلطنت قاجار و پیدایی سلسله پهلوی بیان می‌شود. در **فصل پنجم** بررسی می‌شود که نفت همان قدر که در روی کار آمدن رضاشاه مؤثر بوده، در فرود و سقوطش نیز تأثیر چشمگیر داشته است. سقوط رضا شاه در پی اشغال ایران به دست متجاوزان انگلیسی، روسی و امریکایی هزینه‌ها و دگرگونی‌های بزرگی در کشور به وجود آورد که برآیند آنها به شکل آرمان ملی شدن صنعت نفت متبلور شد. در **فصل ششم** گفته خواهد شد که ملت ایران، درست یا نادرست، تمامی آرمان‌های بزرگ خود چون **آزادی، استقلال و ترقی**، نفی استبداد و استعمار را در گرو ملی شدن صنعت نفت و قطع دست انگلیس از این منبع می‌دید. با کودتای امریکایی-انگلیسی ۲۸ مرداد، نهضت ملی شدن صنعت نفت ناکام ماند و اهداف اصلی آن محقق نشد، اما تاحدودی در میان‌مدت و درازمدت دستاوردهایی فراهم آورد و مبدل به یکی از کانون‌های تپنده جامعه و تاریخ ایران شد و بسیاری از حوادث و فرازهای بعدی این ملت را تا به امروز متأثر ساخت. این مطالب در **فصل هفتم** آمده است. در **فصل هشتم** بررسی می‌شود که به دلیل شکست نهضت ملی قرارداد کنسرسیوم به ایران تحمیل و منافع نفتی ایران بین کمپانی‌هایی از چند کشور غربی تقسیم شد. درآمد مستمر و فزاینده نفت که حاصل چپاول بی‌حد و مرز این منبع توسط

غربی‌هاست، به اضافهٔ حمایت دولت‌های بزرگ از امنیت جریان نفت، زمینهٔ توسعه و تشدید سلطه و دیکتاتوری شاه را فراهم می‌کند. در بعد خارجی نیز کشور روزبه‌روز به سوی وابستگی و هم‌سوئی با غرب و قدرت‌های بزرگ کشانده می‌شود. پیامدها و آسیب‌های ناشی از این روند در هم‌ریختگی‌های شدیدی در کشور ایجاد کرد و هر روز بر وسعت و عمق نارضایتی عمومی افزوده شد و سرانجام شرایط لازم برای شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی و سقوط نظام شاهنشاهی فراهم آمد. از این رو: نگارنده بر این باور است که در قرن بیستم نفت به عنوان عاملی اصلی در کنار سایر علل، در سقوط دو سلسله و تأسیس دو نظام و شکل‌گیری یک انقلاب نقشی چشمگیر داشته است. چشم امید به تذکرها، راهنمایی‌ها، انتقادهای و پیشنهادهای خوانندگان کتاب و صاحب‌نظران داریم.

محمدباقر حشمت‌زاده

گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل

۱۳۸۸